

BÉRES ZSUZSA

A hely szelleme

A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata
a helyi kulturális eliten belül

„Meddig esedez még árván egeden a Fónix, meg a Bárány?
Új népek kürtje riad, – viszik ezredes álmaikat!
Fogadd ismét be hajódat, eltemetett lobogódat,
Debrecen, ó-kikötő, tájakat összekötő!”
(Gulyás Pál: *Debrecen, ó-kikötő*)

Bevezetés

Egy lokális közösség életében kiemelten fontos szerepet játszik a közös emlékezet és identitástudat, amely az integráció egyik legfontosabb dimenziója, s ebben jelentős az identitást építő és erősítő elitek befolyása, hatása is. Tanulmányom fő célja, hogy bemutassam, Debrecenben, illetve a lokalitáshoz kötődő közösségben milyen szerepet tölt be a debreceniséggént ismert, identitást meghatározó fogalom, illetve jelenség, s a hely szelleme mennyire elevenen határozza meg az itt élő és alkotó művészek gondolkodását, a kulturális életet, illetve a kulturális elitet.

Ahhoz, hogy szociológiai kutatásom eredményeit közös alapra építhessem az olvasóval, a tanulmány első felében ismertetem azokat a legfontosabb definíciókat, melyekkel világossá válnak a kutatásom fő dimenziói. A debreceni kulturális elit helyi identitásának meghatározása érdekében szükségesnek tartom a debreceniség mint fogalom, illetve mint jelenség meghatározását. Lényeges továbbá, hogy a debreceni kulturális elitet a debreceniség és a debreceni kultúra felől közelítve értsem meg, hiszen Debrecen az a lokalitás, amelyben a kutatott társadalmi csoport működik. A debreceniséggel foglalkozva nemcsak a fogalom gyökereit tárom fel, hanem a cívislélet és az ehhez szorosan kapcsolódó sajátos életstílust is, amelyhez hozzátartozik az épített környezet. Kutatási eredményeim elemzése során pedig azokat a kérdéseket vizsgálom, amelyek napjainkban meghatározzák a helyi kulturális élet formálóinak Debrecenhez fűződő viszonyát, a debreceniség mindennapos megtapasztalását.

A fogalmi keretek meghatározása után röviden vázoló az a szociológiai kutatást, amelynek egy része a debreceniséggel foglalkozik, de fókuszában Debrecen meghatározó kultúraképző és -formáló személyiségei, tehát a kulturális elit tagjai állnak. A vizsgálódás során vált egyértelművé, hogy ezt a származásában, életmódjában igencsak heterogén, ám lokalitásában kulturális véleményformálóként hatni tudó társadalmi csoportot az azt körülölelő szellemi légkör nélkül nem lehet mélyrehatóan

megérteni. A debreceniség napjainkban érvényes fogalmát tehát felőlük közelítve, személyesen készített interjúk alapján értelmezem.

A kulturális elit helyi vonatkozásai

A kultúrának meghatározó szerepe van a társadalom formálásában és a társadalmi viszonyok alakításában, az identitás és ezáltal az integráció erősítésében. Így tehát a kulturális elit tagjai is hatással vannak arra a társadalomra, amely hatalmukat legitimálja. Szociológiai kutatásom során a debreceni kultúra meghatározó alakjaira és formálóira helyezem a hangsúlyt, az úgynevezett pozicionális és művészeti elit tagjaira.

A helyi kulturális elithez sorolok minden olyan debreceni – irodalomban, színházban, képzőművészetben, zenében, táncban, építészetben alkotó – művészt, akinek a hivatását kiemelkedő szakmai vagy állami díjjal ismerték el. Az alkotóművészeket túl a csoporthoz tartozónak tekintem azokat a személyeket is, akik a debreceni kulturális intézmények élén állnak, tehát döntéshozói pozícióban vannak. Ezek a személyek maradandó hatást gyakorolnak a város kulturális életére azáltal, hogy követendő mintákat mutatnak fel a kultúrafogyasztók számára. Szelényi Iván meghatározása szerint a kulturális elitet olyan személyek alkotják, akik a kultúra szempontjából fontos döntési pozícióba kerültek.¹ A kulturális eliten belül ezek a döntési helyzetek a pozicionális elit kiváltságai. Ők olyan intézmények élén állnak, melyek hatással vannak a kultúra formálására, illetve az általa képzett befogadói közösségekre.

„Az eliteket alapvetően meghatározza az adott társadalmi viszonyrendszer, amelyben léteznek. A különböző szerkezetű társadalmakban más-más típusú, felépítésű elitek jönnek létre, amelyek értelemszerűen más és más kritériumok segítségével írhatók körül.”² Ez azt jelenti, hogy az elit szerepe és a működése abban az adott társadalomban, tovább bontva pedig még inkább abban a lokális térben értelmezhető, amelyben tevékenykedik. Mills szerint a helyi társadalmak vezető rétege, tehát az elit azoknak a személyeknek a csoportosulása, akik a lokálisan a legfontosabb döntéseket meghozzák.³ Ezért tartom fontosnak, hogy az országos szintű kutatások kiegészítéseként feltárjam, Debrecenben miként működik a kulturális elit, valamint milyen hatással tud lenni a kultúra iránt fogékony egyénekre és közösségekre.

Ahhoz, hogy objektíven is értelmezhetővé váljon a Debrecen kulturális életét formáló személyek és a helyi identitás kapcsolata, lényeges, hogy ne csak a debreceniséget ismerjük meg, hanem azt a társadalmi csoportot is, amelyre hatással van, s amely a folyamatos formálás miatt maga is visszahat az identitásformáló tényezőre.

¹ Szonja SZELÉNYI, Iván SZELÉNYI, Imre KOVÁCH, *The Making of the Hungarian Postcommunist Elite*, *Theory and Society*, 1995/24, 697–722.

² MÜLLER Rolf, TAKÁCS Tibor, *A magyar elit természetéről: Konferencia az elitről – Budapest, 1996*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 3.

³ Wright C. MILLS, *Az uralkodó elit*, ford. KAPOSÍ Tamás, Bp., Gondolat, 1962.

A fogalmi meghatározás során említett pozíciókon és díjakon túl fontos a kulturális elit más, lényeges és csak rájuk jellemző, meghatározó vonásait is összegyűjteni, hogy a társadalomban betöltött szerepük értelmezési keretet nyerjen.

Általánosan az elitről elmondható: „tagjainak közös jellemzője, hogy magas képzettséggel bírnak, ám foglalkozásukra nézve igencsak heterogének”.⁴ A kulturális elit egyik legfőbb ismérve, s ebből következően a legfontosabb tőkéje az iskolázottság. Ez annyit tesz, hogy a társadalom többi tagjához képest általában magasabb iskolai végzettséggel bírnak.⁵ Ebből következően olyan, a tudásukból eredeztethető hatalmuk van, amellyel képesek az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, tehát a kultúrát formálni, ezáltal a közösségeket identifikálni. Az elitpozíció betöltéséhez eleve az szükséges, hogy az elitként funkcionáló csoportot a társadalom felhatalmazza a működésére. Amennyiben ez a feltétel adott, a társadalom az elit döntéseit, továbbá az elit által hordozott mintákat és értékeket elfogadja, s követi.⁶ A kulturális elit szempontjából ez különösen fontos jellemvonás. Hiszen az, hogy milyen kulturális értékeket fogad el és közvetít, befolyásolja, hogy a társadalom tagjai miként viszonyulnak a kultúrához.

A lokális kulturális életen és eliten belül kiemelt jelentősége van annak, hogy milyen a kapcsolat a fiatal, feltörekvő generációval. A kulturális elit kialakulásának sajátossága, hogy a kultúrába újonnan belépők is az elit részét képezhetik.⁷ Debrecen kulturális életében kiemelt jelentősége van az alulról szerveződő kulturális csoportoknak és szervezeteknek, amelyek a város sajátos kulturális képének kialakításában fontos szerepet töltenek be, hiszen a kulturális elittagokkal együttműködve számos program és projekt megvalósításában vesznek részt, illetve a legkiemelkedőbb felkarolt fiatalok az elit utánpótlását is jelenthetik.

A szoros együttműködéseknek egyik oka lehet a sokat bírált civis zártság, amely ha egyszer beengedi az új tagokat, belső köreit és erőit igyekszik erősíteni. Ezen túl pedig a lokális térhez köthető elit fontosságát tulajdonít annak, hogy egyfajta helyi identitást és imázst építsen ki.⁸ Kutatásaiban Utasi Ágnes szintén arra a következtetésre jutott, hogy létezik az adott településhez és térhez köthető helyi kulturális elit. Ez azt jelenti, hogy az elitnek olyan személyekből kell állnia, akik képesek a helyi társadalomra befolyással lenni és irányítani őket.⁹ Ez a feltevés a debreceni kulturális elitre is érvényes, mivel Debrecenben világosan azonosítható kulturális közösségek működnek. Így a

⁴ KRISTÓF Luca, *Véleményformálók: Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, 30.

⁵ KRISTÓF Luca, *Elitkutatások Magyarországon (1989–2010) = Elitek a válság korában: Magyarországi elitek*, szerk. KOVÁCH Imre, Bp., Argumentum, 2011, 37–56.

⁶ MÜLLER, TAKÁCS, *i. m.*

⁷ Luca KRISTÓF, *Elite circulation in the Hungarian Cultural Elite: A case study of theatres*, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 2017/8, 395–418.

⁸ PÁSZKA Imre, *Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban*, Szeged, Belvedere Meridionale, Szegedi Egyetemi – JGYF, 2010.

⁹ UTASI Ágnes, *Kisvárosi elit*, Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 1996.

kulturális elitet olyan személyeknek kell képezniük, akik valamilyen mértékben és formában kötődnek Debrecenhez, átlátják a kulturális életet, s emiatt tudják építeni a kulturális identitást és alakítani az imázst, szervezni és irányítani a közösségeket. Egy másik lehetséges megközelítés pedig, hogy a cívis zártság egy olyan helyi közösséget feltételez, amelyben a határok átláthatók, így könnyebben kialakítható egy (kulturális) kapcsolatrendszer, amely elősegíti a közösség befogadását.

Debreceniség

„Talán kicsit a gondolkodása valahogy más az ittenieknek. Nehéz megragadni. Nem merem azt mondani, hogy lassabb a gondolkodásuk, csak talán jobban vigyáznak, vagy jobban, többet meghányják magukban a... Mondjuk, felteszek egy kérdést, akkor alaposabbak vagy megfontoltabbak, vagy nem tudom, lehet picit lassabbak is, mint mondjuk Dunántúlon, ezt azért úgy veszem észre, hogy egy picit lehet, hogy ott mondják ki előbb a gondolatukat. Nem tudom. [...] Néha látok egy kis komótosabb gondolkodást, mint ahogy máshol, egy kicsit sebesebben forog a történet. [...] Ez tűnt föl, hogy itt valahogy cammogósabb az idő.” (15. interjúalany)

Az idézett interjúrészlet egy olyan, jelenleg Debrecenben tevékenykedő művésztől hangzott el, aki felnőttként, a munkája miatt költözött a fővárosból a cívisvárosba. Szerinte Debrecennek, az itt élőknek van egy sajátos gondolkodása, amely a helyi identitás részét képezi. Ez a másfajta gondolkodás pedig a történelem során hatással volt a lokális térhez köthető identitásra és mentalitásra, a tudás szerveződésére, továbbá a város arculatának, építészetének kialakulására, és jelenleg is hat a kultúrára és a kulturális életre. Kérdés, hogy ez az identitás miben gyökerezik, hogyan konstruálódik meg, miként töltődött fel tartalommal.

De hogyan írhatjuk le történeti ismeretek alapján a cívisek világát? A cívis szó latin eredetű, mely a civitas, civilitas, civil, civilizáció szócsaládokhoz tartozik, debreceni polgárt jelent. Először a kollégiumi diákok körében, tehát a diáknyelvben jelent meg ez a kifejezés, legkorábbi írásos említése 1766-ra tehető. A *Debreceni cívis szótár* alapján a cívis szóról azt tudjuk, hogy olyan főnév, amelynek elsődleges jelentése a debreceni módos polgár, többes számban – cívisek – Debrecen őslakosságát jelöli a kifejezés. A szótár cívisvárosként pedig Debrecent jelöli meg.¹⁰

Balogh István kutatásai alapján azt tudjuk a cívisokról, hogy hagyománytartók, s a konzervativizmus révén olyan sajátos életformával bírnak, amelynek köszönhetően egy

¹⁰ KÁLNÁSI Árpád, *Debreceni cívis szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, 2005, 119.

erőteljesen zárt közösséget alkotnak.¹¹ A konzervativizmus a kálvinizmus kialakulásával van kapcsolatban, hiszen a városban ez az ideológia nemcsak teológiai tartalommal bíró dogma, hanem társadalomszervező és jellemformáló erő is volt. Debrecennek például joga volt arra, hogy prédikátorát maga válassza meg, megalapozva a demokratikus és polgári elveket a város közösségében. A város zártsága azonban nemcsak a cívisek életstílusában volt megfigyelhető, de a cívis építészetnek is sajátos, ezt mutatják a befelé nyíló terek, amelyeket magas kapukkal zártak el az idegenek elől.

A cívisléthez köthető debreceniség mint fogalom értelmezése társadalomtudományos vetületében a mai napig hiányos. A kifejezéssel elsősorban az irodalomtudomány foglalkozik, hiszen az úgynevezett Árkádia-pör és Kazinczy óta beszélhetünk a „debreceniség” kifejezés megjelenéséről, melyet Csokonai sírfeliratának vitája indított el az irodalmi levelezésekben. A debreceniségként emlegetett fogalom leginkább egy magatartást jelölt, és megjelenésekor nem vált Debrecen részévé, sokkal inkább a városhoz mint cselekvőhöz rendelődött. Ám Debreczeni Attila frissen megjelent, alapos feldolgozásából az derül ki, hogy ez a magatartás általában jellemző a kisközösségekre, amelyek alapvetően zártak, így tehát kérdés, hogy a debreceniség megjelöl-e valami létezőt, van-e valós tartalma, vagy csak Kazinczy, a korabeli diskurzus, illetve annak hagyománya konstruálta meg.¹² Borbély Szilárd a fogalmat egyfajta Debrecen-fóbiaként említi, amely az irodalomban mindig is jelen volt.¹³ Borbély szerint arról van szó, hogy azok a szimbólumok – közhelyek – amelyeket Kazinczy a városhoz társított, ma már nem elevenek, mivel hamarabb juthat eszünkbe Debrecenről például a Virágkarnevál. Mégis fontos látni, hogy a város fejlődéstörténete révén alkalmassá vált különböző szimbólumok megtestesítésére, a Debrecenhez kötődő írók és költők javarészt kapcsolódtak a kontextus formálásához, de alapvetően nem az újraértelmezéséhez – kivétel ez alól a Szabó Magda féle nosztalgikus emlékezés és Térey János költői művei.¹⁴

Kazinczy nélkül Debrecen – a korabeli többi fontos nagyvároshoz képest, mint például Kolozsvár vagy Kassa – nem válhatott volna mértékké vagy éppen elvetendő mintává, s így a debreceniség fogalom sem alakulhatott volna ki. A Kazinczy által felvázolt, megvetendő debreceni értékek (zártság és konzervativizmus), s a fogalom megtöltése e jelentésekkel valamiféle személyes csalódottságból fakad, ám mégis ezek válnak a nyilvánosság számára is ismertté. Kazinczy a következő fogalmakkal hozza párhuzamba Debrecen városát: önteltség, türelmetlenség, maradiság, tudálékosság, puritán makacsság, provincializmus.¹⁵ Kálmán C. György Térey János *Jeremiás avagy Isten hidege* című

¹¹ BALOGH István, *A cívisek világa*, Bp., Gondolat, 1973.

¹² DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 24–71.

¹³ BORBÉLY Szilárd, *A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben: Cetlik, jegyzések, excerpták*, Új Forrás, 2007/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00130/071310.htm> (Letöltés ideje: 2021. március 22.)

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53.

drámáját vizsgálva veti fel a kérdést, létezik-e egyáltalán Debrecennek olyan sajátossága és különlegessége, amely miatt a debreceniség valóban létező, értékekkel feltölthető elképzeléssé válik. Léteznek-e olyan közös emlékek, helyek, gondolkodásbeli kapcsolódások, amiktől a debreceni civis az ország más nagyvárosához nem hasonlítható öntudattal bír? Ha létezik is, körülhatárolása igencsak körülményes. Kálmán C. a konzervativizmust és a civis keménynyakúságot is említi a debreceniség jellemzőjeként, de érdekes a vidékiesség és a városiasság keveredése is a civisvárosban.¹⁶

Balogh tanulmányában arra utal, hogy a debreceniség karaktere a város fejlődése során alakult ki,¹⁷ Lakner Lajos szerint azonban a diskurzus teremtette meg ezt a kulturális toposzt, amely öröksége befolyásolja gondolkodásunkat a városról és az itt élőről.¹⁸ Debreczeni Attila, továbbgondolva a debreceniség jelentéseit, az identifikáció felől közelít a fogalom tisztázáshoz. Korabeli – a 18–19. század fordulóján keletkezett – szövegeket vizsgálva nem talál identifikáló megfogalmazásokat Kazinczy érvelésével szemben, nem rajzolódik ki egy pozitív önkép megformálása. A 'Debreczen' név alatt megszólított személyek – habár nem értenek egyet Kazinczy vádjaival – nem konstruálják meg válaszként a debreceniség anti-kazinczyanus értelmezését. Ez alapvetően annak is következménye, hogy a bírálattal hamarabb jelent meg és létezett, mint hogy a taglalt közösségi magatartásról diskurzus alakult volna ki. Így tehát az identifikáció Kazinczy vádjai, s annak bírálatai, úgynevezett ellentétpárok határozzák meg, mely leginkább érvelési szükséglet, még inkább pedig utólagos identitásépítés.¹⁹

Léteznek továbbá Debrecenhez tapadt szó párok és kifejezések, amelyek árnyaltabbá teszik a debreceniség-értelmezést; a *szabadság őrvárosaként*, a *maradandóság városaként*, *kálvinista Rómaként*, a *legmagyarabb városként* és *óriásfaluként* is szokás emlegetni.²⁰ E metaforákat alaposabban megfigyelve azt láthatjuk, hogy két csoportra oszthatók aszerint, hogy mire is fókuszálnak. Ami közös bennük, hogy mindkét fókuszpont a lokalitás és helyi identitás problémaköréhez kapcsolható: az egyik egy nemzeti jellegként megfogalmazott, elképzelt közösségre mutat rá, míg a másik a helyi gondolkodásmódra és lelkivilágra irányul. Az említettek közül a második fókuszponthoz kapcsolódik például a kálvinista kifejezés, amely olyannyira Debrecenhez tapadt, hogy a kulturális emlékezet részévé vált. Ehhez a keleti konzervativizmushoz rengeteg jelző kapcsolódik, amelyek bár az irodalom közegeiből maradtak a városra, azon túl is hagyományt teremtettek.²¹ A jelzőkkel Debrecen folyamatosan dolgozik, az önreprezen-

¹⁶ KÁLMÁN C. György, *Egy nehéz nap Debrecenben: Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege*, Műút, 2010018, 65–66. http://muut.hu/muut_pdf/018.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 22.)

¹⁷ BALOGH, *Debreceniség, i. m.*

¹⁸ Lakner Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ BERTA Erzsébet, *A maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Új perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijarat, 2005, 97–114.

²¹ Többek között ide sorolható Csokonai kicsapatása, az Árkádia-pör vagy akár Arany János Bolond Istókja is. BERTA, *i. m.*

tációnak fontos kulcselemei. Ezek a jelzők azért maradhattak fent, s válhattak identitásképzővé, mert a nyilvánosság elé kerültek, ahol diskurzus alakult ki körülöttük, legyen szó azok elfogadásáról vagy akár erőteljes cáfolatáról,²² mint ahogy ez a már említett Árkádia-pör kapcsán a Kazinczy-levelezésben is tetten érhető.

Mocsár Gábor *délibábjaim* városának nevezi Debrecent. A délibáb mint jelenség a Debrecen közvetlen közelében fekvő Hortobágy jellegzetessége, egy olyan optikai csalódásról van szó, amely következtében távoli tárgyakat egészen közelinek érzékelünk, lebegni vagy éppen megfordítva látunk. A délibáb valójában nagyon jól kifejezi a városnak azt a jellegzetességét, hogy a debreceniségnek egyfajta kettős arculata van.²³ Ez egyfelől a város fellendüléséből adódik, amely a reformáció magyarországi kiterjedésében vállalt szerep közvetlen következménye, másfelől az évszázadok alatt sokat veszített jelentőségéből.

Bármely debreceniség-értelmezés és megközelítés áll hozzánk közel, a városra rakódott értelmezési narratívák esetében a lényeges kérdés az, hogy fenntartanak-e egy olyan világot, amelyet a város lakói és az „idegenek” elképzelnek maguknak.

Az épített debrecen(iség)

„Futós időt ki ér el
lóval, fakószekérrel?
Úgy látszik, azt megérem, hogy a Nagy Piac téren
körülsételnek egyszer
kockákkal, Panelekkel,
egekig ér a ritka-
legü betonkalitka.
Hová megyek, ha mégis,
cementből lesz az ég is,
tündéri ketrecemből,
házamból – Debrecenből?”
(Kiss Tamás: *Bolond Istók tűnődése*)

Érdemes megfigyelni, hogy a város épített arculata milyen módon határozza meg a helyi identitást, hiszen a legtöbb elbeszélés valamilyen szimbolikus tér vagy építmény megnevezésével beszél Debrecenről. Az egyik fontos épület a Kollégium, melynek szellemisége és öröksége narratívát szervez a város köré,²⁴ esetében azonban arról is

²² *Uo.*

²³ MOCSÁR, *i. m.*

²⁴ Hasonló identitásképző erő kapcsolható a Sárospataki Református Kollégiumhoz is, amely Magyarország északi régiójában, a Felvidékhez is köthetően kiemelt jelentőségű kulturális és szellemi bázis, továbbá a pataki Kollégium esetében is megjelenik a „pataki szellem” mint identifikáló kifejezés.

beszélni kell, hogy bár szellemisége erősen identifikáló hatású, mint épület nem válik a helyi identitás reprezentánsává – ahogy Párizs esetében a Notre-Dame vagy Berlinben az Alexanderplatz. Ez a hiányosság mégis fontossá válik, ugyanis többek között ez a hiány az, amely tartalommal tölti fel a debreceniség fogalmát is.²⁵

Debrecen építészetének kiemelkedő elemeit az Egyetemvárosban és a Nagyerdő környékén, valamint a főtéren, a Kossuth téren találhatjuk meg, tehát a Nagyállomástól a Piac utcán keresztül az egyetem főépületéig haladva megtekinthetjük a város főbb arculati elemeit, melyek szellemi hagyatéka leginkább az egykori polgárság és reformátusság köré fonódik. Épp eme építészeti elemek révén vetődik fel Mocsár Gáborban a kérdés, hogy Debrecen a panelek korának idejében mit tud megőrizni abból az identitásból, amelyet az építésze révén is magáénak tudhat. Hiszen az építészet nemcsak belső identitásképző elem, hanem Debrecen arculatát egyfelől a szellemiségéhez szorosan kötődő, történelmi távlatokból tekintve kiemelkedő szerepet betöltő épületek határozzák meg (Nagytemplom, Református Kollégium), másfelől azonban fontosak még azok a terek is (Kossuth tér, Déri tér, Egyetem tér, Nagyerdő), melyek élővilágukkal és hangulatukkal építik fel a debreceniség jellegét.²⁶

Az összegyűjtött debreceni jellemvonások és jellegzetességek szemléltetik, hogy Debrecennek van egy sajátos, a történelmi hagyományaira épülő identitása és kultúrája, mely meghatározhatja az itt élő emberek gondolkodását, munkáját – így az elitét is – és a szellemi termékeket.

A kutatás módszertana, elemzési dimenziók

„Valamit kaptam a cívisvilágból, annak az erényeiből. Azt az óvó szeretetet és félelmet, hogy valami elesik, szétesik, ezt valahol érzem is. Sajnálom az elszalasztott lehetőségeket, amiket magunk előtt látunk. Nagyon sok tehetséges ember van Debrecenben, és bizony hogy sem Debrecenben nem hathattunk annyira, amennyire képesek lehettünk volna, sem országosan, de még nem múlt el minden.” (3. interjúalany)

Társadalomtudományos kutatásom során a kvalitatív kutatási módszerek metodikáját követve félig strukturált interjúkat készítettem a debreceni kulturális elit tagjaival, melyek időtartama átlagosan egy-másfél óra volt. Ahogy azt a bevezetőben is írtam, kutatásomnak csak egy része fókuszál Debrecen szellemi légkörére, a debreceniségre. A személyes beszélgetések során arra voltam kíváncsi, hogy interjúalanyaim mennyire ismerik a város szellemi örökségét, milyennek látják napjainkban Debrecen kulturális életét. A hanganyagokból szó szerinti átiratok készültek, az elemzéshez pedig ezekből az átiratokból idézeteket, illetve sűrített értelmezéseket vettem át. Ezek az interjúk nem

²⁵ BERTA, *i. m.*

²⁶ MOCSÁR, *i. m.*

teszik lehetővé a statisztikákból levonható általános érvényű következtetéseket, csupán egy jelenséget, a debreceniséget tudunk vizsgálni a leszűkített nézőponton – a debreceni kulturális elithez tartozók nyilatkozatain – keresztül. Az interjúk feldolgozásakor arra törekedtem, hogy megismerhetővé váljon, a kulturális élet legfőbb alakítói napjainkban hogyan értelmezik és adott esetben élük meg a debreceniséget, miként jelenítik meg a cívis öntudatot. Milyen hatással van a kultúrára, a közösségekre, a városra az, amit ma debreceniségként tartunk számon, volt-e és van-e napjainkban is valós tartalma ennek a magatartásformának, illetve az öröklött hagyományok, gondolkodásmódok mennyire határozzák meg az identitást, miként hatnak egyéni és kollektív szinten egyaránt? – ezekre a kérdésekre kerestem lehetséges válaszokat.

Az elemzés során négy nagyobb dimenziót határoltam el, amelyekről általánosságban a legtöbb megkérdezett beszélt. Ezek a dimenziók a következők: 1.) cívisváros, 2.) cívisidentitás, 3.) Kollégium és fejlődés, 4.) büszkeség és felejtés. E dimenziók mentén mutatom be, napjainkban hogyan érvényesül, miként van jelen a debreceniség a város életében, milyen tartalommal tölti fel a ránk maradt szellemi és kulturális örökséget a debreceni kulturális elit. Elemzésemben próbálom feltárni, hogyan viszonyulnak a megkérdezettek a debreceniséghez, mennyire fogadják el vagy éppen kritizálják – az elméleti felvezetésben is bemutatott – klasszikus megközelítéseket.

Cívisváros

A debreceniség és problematikája a város, Debrecen köré épül. Mit is jelent napjainkban és mi a lényege annak a kijelentésnek, hogy Debrecen cívisváros? Ez a város egy állam volt az államban – innen eredeztethető a sokat emlegetett nyakasság mint helyi jellegzetesség. A magja a kálvinizmus, amely egy protestáló hit, így ez alapvető attitűdje a város lakóinak. Debreceni polgárjogot nem lehetett szerezni, még pénzért sem, debreceni polgárnak csak születni lehetett. A város történeti háttérét ismerő interjúalanyok alapvetően úgy látják, a cívisváros egy sajátos kultúrát hozott létre, amely szerintük a debreceniség alapköve. Ennek a kultúrának fontos magatartása a kitartás, a túlélés egy közös értékrend, mentalitás révén. Ezt nevezhetjük annak a zártságnak, amelyet több debreceniség-értelmezés is emleget.

Napjainkban legtöbbször a várost a keleti régió központjaként tartják számon, mégis kritikaként jelenik meg az a hang, hogy Debrecen nem tud kulturális centrum lenni, hanem nagyon is vidéki és partikuláris. Bizonyos pontokon azonban igenis jelentősnek látják azt a pozíciót, amelyet elfoglal a magyar kulturális életben. „És azt hiszem, ez a mai napig nem változott. Azért nem változik ez, mert egy városnak, egy közösségnek a kultúrája történetileg alakul ki. Hogy miért az a terület fut föl, miért válik sok művészetnek, sok kulturális területnek a centrumává, az történetileg alakul ki hosszú évszázadok alatt. Ha ez nem alakul ki, akkor ezt nem lehet megfordítani és lerombolni sem lehet.” (4. interjúalany)

A cívis identitás

Mit jelent a cívis identitás, tetten érhető-e még Debrecenben, s mit jelent a debreceniség napjainkban? Ezekre a kérdésekre nincs egyértelmű válasz, sem pedig konszenzus a kulturális véleményformálók körében. Leginkább azt lehet látni a válaszok alapján, hogy napjainkban is él még a köztudatban a cívis öntudat mint fogalom, de kettősség mutatkozik abban, hogy valaki fel tudja-e tölteni megélhető tartalommal. „Én úgy tapasztalom, hogy cívis öntudat nem létezik már a maga klasszikus formájában.” (5. interjúalany) „Először is cívis öntudat – az már szerintem nincsen.” (6. interjúalany) Ennek a hiátusnak az okait keresve az egyik legfontosabb tényezőként emlegetik, hogy naggyá vált az a közösség, amely a debreceniséghez köthető. Ezért inkább egy emlékképéről beszélhetünk azoknak a toposzoknak, sztereotípiáknak, amelyekből felépült a városnak egyfajta identitástörténete. Ezeknek a megörökölt emlékeknek az állandó újrendezése az, amely az identitásteremtés szempontjából fontos a debreceniség-értelmezésben.

Egy vélemény szerint annak, aki ide született, és annak is, aki Debrecenre választotta lakóhelyéül, egyaránt ki kell alakítania saját viszonyát az elbeszélte városhoz, az épített környezethez és a város adottságaihoz. Ez szociológiai értelemben azt jelenti, hogy az egyének sajátos képet és kötődést alakítanak ki a debreceni emlékezettel, és ezek a sajátos jellemvonások építenek ki maguk körül közösségeket, amelyeket a debreceniség tartalmával fel lehet tölteni. Ezeket a tartalmakat mindig befolyásolja az, hogy hányféleképpen használják a várost az itt élők.

Vannak azonban olyanok, akik úgy érzik, Debrecenben ma is jelen van a cíviség. Ez általában az intézményrendszerekhez kötődő, vezető pozícióban lévő elittagok tapasztalata. Ennek a tapasztalásnak oka lehet, hogy egy döntéshozói pozícióból erőteljesebben érzékelhető és megtapasztalhatóvá válik, ha a befogadók ellenállásába ütközik. „Debrecenben megvan a cíviség, ami elég konok, elég makacs.” (14. interjúalany) A kulturális intézményrendszerek felől közelítve ez általános tapasztalat. Az intézmények vezetőváltásakor egy új struktúra felépítése sokszor nehézségekbe ütközik a városban, és ez akár kulturális fogyasztói rétegváltással is járhat. Egy adott intézmény, művészeti ág elkötelezettjeit megingathatja, ha a megszokott fogyasztói struktúrát meg akarják változtatni.

A pozicionális elit egyik általános tapasztalata, hogy a megismerés és az új helyzet alapos körbejárása fontos a bizalom megerősítéséhez. Debrecenre jellemző tehát az óvatosság a különféle új (művészeti) jelenségek iránt, miközben a tapasztalat azt mutatja, hogy a kultúra iránt érdeklődők nem eltartják maguktól az újat, csak óvatosak, tehát lassú a megismerés és a befogadás folyamata.

Kollégium és fejlődés

„Mindig roppant komoly iskolaváros volt, amióta Kollégiumról beszélünk, amióta peregrinációról beszélünk, amióta összekapcsolódott a kálvinizmus révén, a reformáció

révén Genffel meg Hollandiával, meg Angliával a Kollégium. Azóta egyszerűen nem lehet azt mondani, hogy iskolázatlan lenne, és pusztán csak parasztváros.” (5. interjúalany)

A debreceniséget alapvetően a Kollégium szellemiségéhez kötik azok az interjúalanyok, akik nem távolabbról érkeztek a városba, hanem debreceni vagy hajdúsági születésűek. A Kollégium és vele együtt a reformátusság meghatározó egyéni élmény a debreceniség megélésében. „Debrecen nagyon erős identitású város, [...] amiben szerintem a történelmi egyházaknak a szerepe megkérdőjelezhetetlen.” (9. interjúalany) De úgy látják, Debrecen fejlődését alapvetően meghatározta még a városi szerkezete is, hogy egy nagy területen szétterült óriásfalu volt. Csak a szakrális épületek emelkedtek ki ebből a morfológiából. Nem volt egy meghatározó vagy szűk városmag, viszonylag egyenetlenül helyezkedtek el az épületek a belvárosban. A városszerkezetet tekintve fontos összefüggés, hogy abban is felismerhető egyfajta zártság. Azok a telekstruktúrák, ahol a cívisházak helyezkedtek el, zárt udvaros beépítésűek voltak – ez azt jelenti, hogy befelé forduló, zárt udvarok jelentik a lakásokhoz, lakókörnyezethez tartozó életteret. „Ezt szerintem még ma is szeretik az emberek, ezeknek az udvaroknak az intimitását.” (12. interjúalany) A kulturális elit tagjai alapvetően úgy vélekednek, hogy az a típusú nyíltság, átláthatóbb jelenlét, amely közvetlenebb viszonyt eredményezhet, az itt nem tapasztalható.

Büszkeség és felejtés

„Kérdés, hogy milyen fogalom a debreceniség, mert mikor idejöttem Debrecenbe, nekem ez egy nagyon zárt közösségnek tűnt.” (19. interjúalany) Az interjúalanyok visszajelzései alapján úgy tűnik, látnak vagy éreznek valamiféle büszkeséget a város lakóiban, amely a kulturális adottságokra, a reformációra, a református egyházra, a Kollégiumra, illetve az egyetem múltjára vezethető vissza. De sokan vélik úgy, a büszkeség mellett jellemző a városra a felejtés is. „Debrecenben virágzó Sajó-kultúrának²⁷ kellene lennie, és Budapesten még mindig többen ismerik, mint Debrecenben. És lehetne sorolni a művészeket, akikből fel lehetne építeni ezt a várost.” (19. interjúalany)

A felejtésnek több dimenziója is feltárult a beszélgetések során. Van, aki a magyar kultúra jelentős alakjainak – Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc – tiszteletét hiányolja a debreceni emlékezet narratívájából. A felejtésének másik, említett dimenziója a fizikai terek, az épített örökség megszüntetése, amely miatt „a debreceniség egyre inkább belülre szorul, mert kívül alig maradt már belőle valami, csak néhány ikonikus jellegű építmény, utca, utcácska addig, amíg megmarad, és belül, a mentalitásban őrződik meg sok minden, de ahhoz is kell műveltség.” (4. interjúalany)

²⁷ Sajó István debreceni születésű építész, aki Amerikából hazatérve Debrecen építészeti arculatát meghatározó munkát végzett art deco stílusú épületeivel. Nevéhez köthetők többek között az első stadion épülete, a Simonyi úti villák, valamint a Hatvan és Vásáry utcában található paloták is.

A kulturális véleményformálók napjainkban ellentmondásosnak látják a városi narratíva és a múlt emlékezetének kapcsolatát, mert jelen van egyfajta kollektív büszkeség, amely a (szellemi) örökségre irányul, mindeközben pedig az épített örökség mégis el-tűnőben van.

Elemzési konklúzió

A kulturális elit Debrecenről és debreceniségről alkotott képének elemzése során talán a legszembetűnőbb az, hogy az ismert, közhelyes sémákon túl nehezen tudnak új, napjainkban érvényessé vált szimbólumokban gondolkodni a szellemi léggört illetően, valamint nincsenek konkrétumaik a debreceniség mint magatartás vonatkozásában. Ez egyfajta kettős identitást alakít ki bennük, a kötődő és kívülálló pozíciójába egyaránt behelyezkednek. Ennek ellenére sem volt olyan interjúalany, aki ne érezte volna fontosnak vagy adekvátnak a beszélgetés debreceniségről szóló részét, s az – olykor pontatlan, elnagyolt – művelődéstörténeti ismereteik alapján próbálták megfogalmazni a város örökségének közösség- és identitásépítő erejét. Az, hogy a téma ismeretében mutatkozó hiátusok ellenére is próbáltak hozzáértőként válaszolni, az interjúhelyzetből és/vagy a kulturális életben elfoglalt pozíciójukból fakadó vélt vagy valós elvárások következménye (is) lehet. De fontos látni azt is, hogy a válaszadási hajlandóság arra enged következtetni, a kulturális véleményformálóknak fontos a helyi közösség és a hely szellemének ismerete – még ha a tudásuk pontatlan is. Egy elinduló diskurzus esetén ezek a tapasztalatok formálhatják tovább a debreceniség-értelmezésünket.

Összegzés

„Mindegy, hogy ki honnan jön, ez a bizonyos hely szelleme egy létező dolog. Ez most is megvan, mindegy, hogy ki mit hozott magával, ha itt él, ez valahogy kialakul. Próbáljuk meg, akik tehetnek erről, a debreceni szellemiségnek a pozitívumait felszínre hozni, és megbecsülni azokat az elemeket és jelenségeket. [...] Ami rajtunk múlik, azt meg kell tenni.” (3. interjúalany)

A kulturális elit mint a működése által integráló erejű csoport képes erősíteni a közösségi identifikációt. A tanulmány szempontjából kiemelendő mechanizmus az értékek és normák csoportja, ahol az elittagok a hatásukat a normákat követő cselekvések által, az értékek és tudás mentén érik el. A debreceniség esetében ehhez erősen kötődik a térbeliség és a lokalitás mechanizmusa, amely szintén valamilyen közös tudásra alapoz. A normák és a lokalitás dimenziója tehát fontos szerepet tölt be a civisség mint identifikációs tényező fenntartásában és erősítésében, hiszen a helyi közösséghez tartozás érzését és a tér reprezentációját erősíti a debreceniség által hordozott és elfogadott

normákkal együtt. Azt láthatjuk, hogy közösségről beszélve az integritás alapjává a kollektív identitás válik, a közösségnek pedig vannak határai, amelyeket vagy enged átlépni külső személyeknek, vagy nem. Ebben a közösségben ezért a határt jelölő elfogadott értékeknek és normáknak minden esetben integráló szerepe van.²⁸ A debreceniség mint szellemi és kulturális örökség azért válhat jelentős közösségi tényezővé, mert lényegi elemei a kultúrában ragadhatók meg, identifikációja révén képes a társadalom koherenciáját biztosítani, valamint rendszerbe szervezni. Amennyiben a debreceniség mint kulturális tényező él a közösségen belül, az kihat annak életmódjára, kapcsolatrendszerére, amely egy kulturális modell mintáját hozza létre. A közös identitás és az integráció kialakulásában a kapcsolatoknak, azon belül is a zárt kapcsolati rendszereknek igen jelentős szerepe van, mivel a zárt hálózatok a közösség tagjaiban a bizalom érzését erősítik, ezáltal erős kapcsolatokká válnak.²⁹ Ha pedig egy közösség bezártsága növekszik, akkor bizonyos előnyök csupán a közösség tagjai számára válnak elérhetővé,³⁰ tovább erősítve lokális erősségüket.

BÉRES ZSUZSA

PhD-hallgató

DE BTK Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék

zsuzsa.beres92@gmail.com

Spirit of place

Examining the Effect of the 'debreceniség' (debrecenness) in the Cultural Elite in Debrecen

Abstract: Considering the cultural elite of Debrecen, it is inevitable to interpret the social and cultural phenomenon, which is known as the identity of Debrecen and appears in the public consciousness. The concept of the identity of Debrecen is still incomplete in the social sciences, only literary science researched this concept. In my study I try to understand what constructs nowadays the identity of Debrecen, the concept: 'debreceniség'. To understand this concept I use my empirical results, in which I asked the cultural elite in Debrecen, what they think about 'debreceniség'. The results are dichotomous, but the community recognises this concept, and some people can fill it with content, too.

---

²⁸ CSURGÓ Bernadett, LÉGMÁN Anna, *Lokális közösség, megtartó közösség: Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen*, socio.hu, 2015/4. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/csurgo_legman.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 8.)

²⁹ GERŐ Márton, HAJDU Gábor, *Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon*, socio.hu, 2015/4. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 8.)

³⁰ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Keywords: cultural elite, Debrecen, debrecenness, local society

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/49-62](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/49-62).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

